

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И „ВЪТРЕШНИЯТ ДРУГ“

Мария Бакалова*

*В нашата България ... всички народи ще живеят
под едни чисти и свети закони... и за турчина,
и за евреина и пр., каквито и да са, за всички еднакво ще е...
Така ще е в наша България.*

Васил Левски до чорбаджията Ганчо Милев
в Карлово, 10.05.1871 г.

Увод

Отношенията с „вътрешния друг“ са предизвестена тема за третата българска държава. Въпросът обективно произтича от съществуващото в Османската империя етно-конфесионално, езиково и културно многообразие, което прави *a priori* невъзможно очертаването на ясни политически граници по национален принцип. Като следствие: първо, въпросите за „вътрешния друг“ не са ексклузивно български, а се превръщат в общобалкански феномен с появата и развитието на съвременните национални държави в региона, като се открояват и еволюират различни – във времето и пространството – политики и стратегии за решаване на тези въпроси. И второ, въпросите за „вътрешния друг“ се оказват иманентно обвързани с темата за „външния свой“ като така изначално отношението и политиката към „другите“ и „своите“ придобиват не само вътрешно, но и външнополитически измерения, превръщайки се и в предмет на междудържавни отношения на Балканите.

От възникването на третата българска държава „вътрешният друг“ започва да се проблематизира в няколко направления: кой е релевантният „вътрешен друг“ в България; кои са значимите критерии, по които се обособяват трайни кливиджи на „другост“; проблем ли е за българската държава наличието „вътрешни други“; как трябва да бъдат третираны „вътрешните други“ и какво предполага „другостта“ или различността от гледна точка на права и задължения.

Настоящото изследване представя в диахронен план развитието на тези въпроси във времето по две основни линии – конституционно устройство и

* Мария Бакалова, доцент, доктор, катедра „Международни отношения“, УНСС, email: bakalova@unwe.bg

държавна политика. И по двете линии от създаването на третата българска държава до наши дни в отношението и политиката към „вътрешния друг“ се сблъскват две тенденции. Първата води началото си от републиканските идеи на Васил Левски. Според този „инклузивен и толерантен републиканизъм“ гражданите на държавата не трябва да се делят според етническата си или верска принадлежност, „другостта“ сама по себе си не е проблем, а мирното съжителство с „другите“ е въпрос на институционално устройство. Втората е тенденцията на „дефанзивно изключване“ и/или непризнаване на „другите“, при която „другостта“ и различието се разглеждат като заплаха за компакността и хомогенността на „нас“ (като общност и като държава) и оттук като проблем на сигурността, който провокира защитни реакции, дискриминационни или агресивно-асимилиционни политики и негативизъм. Динамиката между тези две тенденции е свързана с активното вмешателство и роля на външни – регионални и международни, идеологически и политически – фактори и въздействия.

Обособени са три периода в развитието на политиките и отношението към „вътрешните други“: от появата на третата българска държава до края на ВСВ, по време на Студената война и след края ѝ. Комплексността на проблема предполага използването на интердисциплинарен подход и комбинирането на диахронен анализ на развитието на проблематиката във времето с представяне и анализ на нормативни документи и на политики. В исторически контекст са разгледани факторите на външната среда, които повлияват формирането и промените в българските политики към „вътрешните други“.

Наследеното от Османската империя етно-конфесионално, езиково и културно многообразие (Балев, 2014) залага основните разделители за „другост“ и очертава „вътрешните други“ за българската държава в различните етно-религиозни комбинации: турци, цигани, евреи, помаци (българо-мохамедани) и други. Като обект на държавна политика тези групи се различават по големина и политическа значимост (вътрешна и външна) както помежду си, така и диахронно всяка една от тях в развитието ѝ във времето. Социологическите и демографските граници на тези групи са размити и варират във времето в зависимост от възприятия за различност, конкретни държавни политики и не на последно място прекроявания на политическите граници на Балканите и политиките на съседни държави.

Изложение

„Вътрешният друг“ в първите десетилетия на българската държава

Като рамка за отношението към „другите“ в българската държава „инклузивният републиканизъм“ на Левски задава принципните основи на зако-

новата недискриминация и равноправие: „Българи, турци, евреи и пр. ще бъдат равноправни във всяко отношение: било във вяра, било в народност, било в гражданско отношение, било в каквото и да е било. Всички ще спадат под един общ закон, който по вишегласие на всички народности ще се изработи” пише Левски в “Нареда на работниците за освобождение на българския народ” (Унджиев и Кондарев, 1987, с. 229). В думите на Апостола прозират идеите за взаимно приемане и зачитане на тези различия, изразяващи се в равнопоставеност в гражданското и политическо участие на българските граждани с различна етническа принадлежност[1]. Разбиранията му за свобода и равноправие на всички народности са в съзвучие с най-напредничавите европейски идеи от онова време (Христов, 2017, с. 279). В отражение на тези идеи в Търновската конституция е въплътен принципът на равнопоставеност без разлика от „пол, вяра и народност”. Същевременно равнопоставеността не изключва и не ограничава възможността за свободно изразяване и изживяване на „другостта” – макар и разбираана само като „верска другост”[2] (Методиев и Стоянов, 1990).

Първите десетилетия от съществуването на модерната българска държава минават под знака на проблемите на „външния свой”, изразени в борбата за национално обединение и кулминиращи в участието на България в четири войни. С края на ПСВ въпросите на „вътрешния друг” трайно се интернационализират и регионализират и неразривно се обвързват с проблемите на „външния свой”. Под давлением на външни фактори нормативно-правното открояване на съществуването на „вътрешни други” в България се засилва. В контекста на Версайско-Вашингтонската система след ПСВ в България за пръв път се въвежда и използва в нормативни документи понятието “малцинство” за визиране на „вътрешния друг”[3]. България е единствената балканска страна, която чрез конкретни действия, а не само декларативно, признава съществуването на чужди малцинства на своя територия. За разлика от другите балкански страни, които разглеждат сключените под егидата на ОН, т.нар. „малцинствени договори”, като чиста формалност, България пристъпва към последователното им прилагане с едно постоянно искане – реципрочност в даването на правата, определени от тези споразумения. Целта е да се създаде основа за подобно отношение към българското население, останало извън пределите на страната след Ньойското прекрояване на българските граници, за да се запазят и поддържат новопоявилите се български малцинства в съседни държави.

По този начин, след ПСВ и в междувоенния период, външни фактори и обстоятелства водят до повишаване на политическата видимост на „вътрешния друг” в България. Така например след Освобождението общността на турците в България, като част от по-голямата турскоезична мюсюлманска общност в страната, не представлява обект на специален интерес

за българските правителства в политически или социален план (Маринов, 2013/b). Това се променя след Кемалистката революция, когато в България започват да проникват и да се разпространяват сред турците и сред мюсюлманите идеите на модерния турски национализъм. Особено през 1930-те години започва ясно да се проявява линията за възпрепятстване на свързаната с турцизиране модернизация, както на формирането на интелигенция/елит на тази общност.

Пиков в този процес на „ре-национализация“ на отношението към „другия“ вътре в страната се явява случаят с българските евреи. В края на 1940 г., вече в силна икономическа, а и политическа зависимост от Германския райх, в България се приема антиеврейският „Закон за защита на държавата“, който налага негативна икономическа, политическа и социална дискриминация на евреите в страната и така се превръща в проявление на тенденцията за негативно дискриминиране на „вътрешния друг“, макар и под външно давление. Същевременно, за разлика от немското антисемитско законодателство, в българското липсват расистки текстове (Танева, 2003). Нещо повече. Българската политика по „еврейския въпрос“ след „окончателното решение“ [4] и силната реакция срещу депортирането на българските евреи сред политически, обществени и интелектуални среди в България, която *de facto* води до спасяването на евреите от пределите на България (Хаджийски, 2012), е ярка проява на републиканския инклузивизъм в отношението към „другия“, произтичащ от идеите на Левски за равноправие, мирно съжителство и подкрепа.

Като цяло за България режимът за защита на малцинствата от междувоенния период се прекратява след ВСВ (Лозанова и Ганев, 1994). Отмирането или промяната на външните фактори (провокирали и дори наложили дискриминиране или даване на права на „вътрешните други“) водят до промяна в политиките.

Отношение към „вътрешните други“ в контекста на Студената война

След ВСВ ключова роля за дефинирането и отношението към „вътрешния друг“ започва да играе идеологията и практиките на вътрешноблоковата солидарност и междублоковото противопоставяне. През целия период на Студената война – при външен натиск, променящи се идеологии и императиви на политическата целесъобразност – политиката към „вътрешните други“ се люшка между признаването и зачитането на някои етно-конфесионални разлики и различни форми на незачитане, дискриминация, асимилация и физическо изключване.

В нормативен план т.нар. Димитровска конституция на Република България от 1947 г. запазва принципите за равенство и недискриминация на „другите“ (чл.3). Нов акцент е отхвърлянето на позитивната дискриминация

като същевременно се инкриминира насаждането на омраза към „другостта“ (чл. 71). Отново са признати свободата на съвестта и вероизповеданията, а църквата и религията за изведени в извънполитическото пространство (чл. 78). Пак се появява терминът „малцинство“, отнесен към български граждани. В чл. 79, разглеждащ правото на образование, се казва, че „националните малцинства имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително“ (Методиев и Стоянов, 1990). Така имплицитно се признава съществуването на общности в страната, които могат да се ползват с правата, предвидени в този член.

Използването на израза „национално малцинство“ в единствен член на основния закон не е рецидив от междувоенния период, а плод на оформящата се нова геополитическа ориентация на страната в очертаващото се пост-военно пространство (Бакалова, 2000). В съответствие с принципа на „социалистически интернационализъм“ на някои от различаващите се групи население в България се е гледало като на „троянски кон“, с помоща на който идеите и практиките на социализма ще проникнат в „държавата-майка“ [5].

В първото следвоенно десетилетие отношението на българската държава към две групи „вътрешни други“ отразява налагащата се доминация на СССР като решаващ външен фактор във формиране на политиката към „другите“ в страната. Първият е случаят с българските евреи и техния *exodus* към Палестина, а след 1948 г. и към новообразуваната държава Израел. След промяната на съветската позиция през 1947 г. и подкрепата за създаването на държавата Израел, през 1948 г. с решение на ЦК на БКП се разрешава на евреите да отпътуват за Израел, за да „продължат да се борят с англо-американския империализъм и да агитират еврейското население в този дух“ (Бюксеншютц, 2000, с. 14). Разрешаването и стимулирането на еврейската емиграция може да се разглежда и като опит за етническа хомогенизация (включително чрез икономически натиск, повлияващ решението за емиграция [6]), но и като подкрепа за стремежа за засилване на националното чувство към новата еврейска държава.

Другият показателен пример за идеологизиране на „своите“ и „другите“ кулминира в опити за „отчуждаване“ на „своите“. В периода 1946-1948 г. се провежда „македонизация“ в Пиринска Македония като опит да се реализира идеята на Сталин и Тито за образуване на Федерация на южните славяни, включваща Югославия и България. В изпълнение на решенията на Пленума на ЦК на БКП от 1946 г., при преброяването през 1947 г. българските граждани от този регион трябва да се определят като „македонци“ (Германов, 2012; Петров, 2011). За подсилване на идентичностната трансформация от „свои“ във „вътрешни други“ от НР Македония във ФНРЮ са „внесени“ учители, които започват да обучават населението в македонски език и ма-

кедонска история (Маринов, 2013/а). Геополитическият експеримент с конструирането на нов „вътрешен друг“ в България приключва с политическия разрыв между Тито и Сталин през 1948 година, но остава с трайни политически и международни импликации във времето (Германов, 2012).

През 1940-50-те г. в по-голяма степен се проявява тенденцията на „инклузивен републиканизъм“. На обособените по етнически признак общности в България се признават редица права и свободи, като може да се говори дори за някаква форма на културна автономия. Показателни в този смисъл са отношението и политиката към циганите и помаците в първите десетилетия след ВСВ. В тези случаи проличават целенасочените опити на държавата да обособява по-малки групи „вътрешни други“ като адресати на специфични политики с цел недопускане обособяването на голяма и компактна група на мюсюлманите в България като „вътрешен друг“. Нещо повече – и в двата случая усилията са насочени към това да се препятства идентификацията на циганите-мюсюлмани и помаците преимуществено по религиозна афилиация, а оттам и претопяването им в по-голямата общност на българските турци.

До 1960-те години политиката към циганите представлява форма на „позитивна интеграция“ за събуждане на етническо самосъзнание и подпомагане на процесите на модернизация на тази общност. От началото на 60-те години на 20-ти век тази политика започва да се поставя под въпрос и новата официалната линия е, че циганите вече не трябва да се третират като „вътрешен друг“, а като част от „българската социалистическа нация“, което влиза в противоречие със съществуващите обществени нагласи и модели на междугрупови отношения. Процесът на заселване („усядане“) и частично оземляване започва да се съпътства от административен процес на промяна на имената на циганите с турско-арабски имена със славяно-български имена (Бюксеншютц, 2000) с идеята да се утвърди сред циганите българско национално самосъзнание.

Подобно на циганите, помаците (наричани още българи-мюсюлмани или българи-мохамедани) представляват специфичен „вътрешен друг“, които като общност се определят основно чрез ислямската си религия и българския като майчин език. До края на ВСВ не се обособява специална политика и отношение на българските правителства към помаците, а те се разглеждат като част от по-големия „вътрешен друг“ на мюсюлманите в България [7]. В опит за създаване на по-големи социални дистанции между помаците и етническите турци в първите години след ВСВ новата власт отрича опитите и методите за асимилация, свързващи се с дейността на националистическата Дружба „Родина“, квалифицирана като профашистка. Както и при циганите от началото на 60-те години се активизират опитите за претопяване на помаците (Груев и Калънски, 2008), като кулминират в политиката за смя-

на на личните им имена с български немюсюлмански имена. В средата на 60-те години кампанията за преименуване е временно заменена от активни политики за модернизация, които не само повишават жизнения стандарт на помаците, но и отчасти ги извеждат от социалната им изолираност от останалите групи. Политиката за преименуване се ре-активира в началото на 70-те години като целта е пресичане на процесите на турчеене сред помаците и в някои случаи отново се стига до насилие (Бюксеншютц, 2000).

Така за един сравнително кратък период отношението и политиките към „вътрешните други” преминават от „инклузивен републиканизъм”, изразяващ се в политики на недискриминация и зачитане на етно-културните, езикови и религиозни различия, към незачитане на „другостта” и дефанзивно отричане на „вътрешните други” изразяващо се в асимилационни, понякога и насилствени политики и практики. Показателни за тази парадигмална промяна са новите постановки по отношение на „другостта” в Конституцията от 1971 г. (Методиев и Стоянов, 1990). Нито една от съществуващите, реално различаващи се по език, религия и/или етническа принадлежност групи няма обособен специфичен статут, а наличието на вътрешни други е зададено само имплицитно [8]. Не може да не се отбележи отсъствието на каквато и да била конституционна постановка за гарантиране развитието на собствената културна идентичност, което е напълно обяснимо като се има предвид постулираното в тази конституция “единство на социалистическата нация”.

Най-драматична и видима е промяната в политиката и отношението към българските турци. При тях голямата разлика с останалите „вътрешни други” е наличието на „външна родина” или „държава-майка”, която – още повече – е в лагера на идеологическите противници. Това превръща българските турци в обект на подозрения и опасения, че вместо „проводник на социализма” в Турция, те могат да се превърнат в нейна „пета колона”, а държавната политика към тях – в заложник на повратностите в междудържавните и междублоковите отношения. Оттук и периодичните изселнически кампании [9], които са специфичен аспект на политиката към този значим „вътрешен друг”. Във времето на Студената война политиката към тази общност осцилира между признаването на „другостта” им, изразяващо се в различни политики за интеграция в националното макро-общество като носители на такава „другост” и дефанзивното им изключване и/или непризнаването им за „вътрешни други”.

Както и при останалите „други”, след 1944 г. има период на толерантно отношение на държавата към тази общност и политики на стимулиране на етническа и езикова „различност”, което контрастира както с относителната незаинтересованост, характерна за българските правителства до ПСВ, така и с дискриминационните практики от средата на 30-те години (Маринов,

2013/a). В началото на 50-те години под съветско влияние започва развитието на своеобразна нетериториална културна автономия на българските турци [10] (Маринов, 2013/a). След края на Сталинския период, с рокадата в партийното и държавното ръководство в България, тези политики отново са реверсирани. В началото на 70-те години приемането на постановката за „единна социалистическа българска нация” предрешава изборът на политики за negliжиране и ограничаване на етно-културните различия за сметка на политики за зачитането и насърчаването им.

От началото на 80-те години се засилва натискът срещу проявата на външни белези на „другост”, кулминиращ в кампанията за преименуване на българските турци и налагането на имена с българско звучене. То е наложено с административни мерки, а на места и с принуда със сила. Този, т.нар. „възродителен процес” (1984-85 г.), се сблъсква с реакция от страна на българските турци и се трансформира в активното им поощряване от страна на властите да напуснат България, довела до масовия *exodus* към Турция (т.нар. „голяма екскурзия”) през лятото на 1989 г. Политиката към българските турци през 80-те години се явява крайна проява на тенденцията на дефанзивно изключване и незачитане на „вътрешния друг”, изразяваща се както в асимилационни и хомогенизационни практики, така и в опити за „отървяване от другостта” посредством физическото отстраняване на носителите ѝ от територията на страната.

Политиките към „вътрешните други” от 70-те и 80-те години имат комплексни и дългосрочни последици за проблематизирането на „другостта” в България. От една страна натискът за идентичностна промяна „отвън-навътре”, от външни белези към съзнанието за „другост” или „еднаквост”, комбиниран с административен подход на налагане „отгоре-надолу” консолидира и издига „другостта” в основен фактор при самоопределянето на различаващите се по етно-конфесионална афилиация и език български граждани. От друга страна, нагнетяването на етническата ситуация в страната в навечерието на политическата промяна създава благоприятна почва за различни страхове, опасения и негативизъм на етническа основа сред части от населението.

Политиката към „вътрешния друг” след края на Студената война

Стартиралите с края на Студената война обществено-политически трансформации в България започват под знака на етническа криза, провокирана от политиката за хомогенизиране на българската нация посредством „побългаряване” на българските турци. Така отношението към „вътрешните други” естествено застава в центъра на общественото и политическо внимание. „Възродителният процес” и в същностен план, и като методи, е подложен на преоценка, която обаче не е еднозначна (Bakalova, 2006). Отново се проявя-

ват и преплитат двете тенденции: по линия на приемането и признаването на „другостта” са негативните реакции срещу „възродителния процес”, исканията (от страна на различни политически и обществени кръгове, не само от потърпевшите) за връщането на имената и реалното им възстановяване, както и повишаване на социално-политическата видимост и нормативното признаване на съществуването на етнокултурни, религиозни и езикови различия в страната; по линия на дефанзивното отношение към „другостта” са негативните отношения и опасенията на част от мажоритарната българска общност – особено на хората от смесените райони – от резки и радикални промени в тази сфера (Петков и Фотев, 1990).

В специална Декларация на Народното събрание по националния въпрос от 29.12.1989 г., освен право на свободен избор на име, се потвърждават и право на свобода на религията, право да се говори на собствения език без ограничения и право на всички други права, произтичащи от Конституцията и законите, без ограничения и привилегии [11]. Очертани са основните параметри, по които в последствие се търсят конкретни нормативни и политически решения като много от формулировките по отношение на правата влизат като текстове в новата конституция.

В приетата през 1991 г. Конституция на Република България в много по-голям степен е отразена нееднородността на българското население по езикови, етнически и религиозни параметри. Идеята за различната етничност е развита вече като “етническа принадлежност на българските граждани” (чл.6/2; чл.54/1); отново се визират “вярващи от различни вероизповедания” (чл.37/1); търпи развитие и концепцията за езика – “гражданите, за които българския език не е майчин” (чл.36/1).

Нормативният израз на включването и зачитането на „другостта” по сложен начин се съчетава с постановки, отразяващи отбранително отношение и опасения, свързани с нееднородния характер на населението. В Конституцията е заложено, че България е унитарна държава с единна нация. Терминът „малцинство” не се използва и остава валидна нормативно закрепената официална българска позиция, че на територията на България няма малцинства. Конституционно закрепено е равенството на всички граждани и се отрича дискриминация (позитивна или негативна) въз основа на „раса, народност, етническа принадлежност, пол, произход, религия” (чл.6/1 и 2). Антидискриминационен и за зачитане на „другостта” е и чл.29/1, според който „никой не може да бъде подлаган на ... насилствена асимилация”. Специфичен израз на зачитане на „другостта” е конституционната разпоредба за забрана на организации с дейност, насочена към разпалване на расова, национална, етническа или религиозна вражда и към нарушаване правата и свободите на гражданите (чл.44, ал.2). Гарантирана е възможността

да се упражняват права, произтичащи от отразените етнически, религиозни и езикови различия сред гражданите на страната (Бакалова, 2000).

Специфично проявление на дефанзивното и ограничаващо отношение към „другостта” е конституционната забрана за създаване на “политически партии на етническа, расова или верска основа” (чл.11/4)[12]. Забраната представлява логическо продължение на основополагащия принцип за единство и неделимост на българската нация и държава и отричане на противопоставянето по етнически, религиозен или езиков признак. В този смисъл тя има защитна функция и се явява част от системата конституционни норми, като суверенитета, териториалната цялост на страната и единството на нацията [13]. Същевременно тя може да се тълкува и като дискриминиращо ограничение, тъй като има смисъл, само ако се отнася към формирания на по-малките (немнозинствените) етнически и конфесионални общности.

След края на Студената война нормативната рамка и политическата практика по особен начин започват да съвместяват двете тенденции по отношение на „другостта”. Показателно е разминаването *de jure–de facto* във връзка със съществуването на етнически партии. Още в началото на 1990 г. се създава организация на българските турци – Движение за права и свободи, първоначално като правозащитна и културно-просветна организация, която обаче скоро се превръща в политическа партия и се утвърждава като единствен представител и застъпник на българските турци и мюсюлмани. Въпреки че след конституционната забрана, ДПС не получава регистрация като политическа партия, на практика предходната регистрация на Движението във връзка със Закона за политическите партии (която му позволява да се яви самостоятелно на изборите през юни 1990 г.) е призната за достатъчна за участието на ДПС в парламентарните избори през октомври 1991 г. (Ботушарова, 1993) и на всички последващи избори.

Решението на Конституционния съд по въпроса за конституционносъобразността на ДПС [14], въпреки всички уговорки и “особеното мнение” [15], фактически легитимира присъствието на една, по своята същност етническа партия в политическият живот на България. Движението се превръща в пълноправен и на практика единствен по рода си етнически субект в политическия процес на прехода като изземва всички функции по представянето и защитването на интересите на българските турци и мюсюлмани. Още от самото начало на промените съществуването на ДПС играе важна роля за недопускане разрастването и задълбочаването на етническия сблъсък с извеждането проблема от сферата на директната междугрупова конфронтация и търсене на решения с политически средства. От друга страна, със създаването на ДПС, проблематизирането на отношението към „вътрешния друг” навлиза в качествено ново състояние с обособяването и признаването

на политическа субектност на значим „вътрешен друг“ като активен политически фактор.

Показателно за сложната и променяща се във времето динамика между двете тенденции е развитието на национално-малцинствения дискурс в България в края на XX началото на XXI век (Грекова, 2001). Така например, заради негативните интерпретации, свързани с политики и отношение към „вътрешните други“, както и заради импликациите на насилственото разпадане на СФРЮ, понятието „национализъм“ не намира място в политическия и публичен дискурс за повече от десетилетие. Не е случаен и фактът, че за разлика от други държави от бившия социалистически блок, в България значима и релевантна за политически процес българска националистическа партия (със съответното разбиране и позиции по отношение на „другостта“) се появява едва в средата на първото десетилетие на XXI век [16].

Няма да е преувеличено да се твърди, че през първото десетилетие след края на Студената война въпросите за „вътрешните други“ в България са силно сензитивни – и заради „наследството“ от „възродителния процес“, и заради свързаните с „вътрешни други“ конфликти около България (Bakalova, 1999). Това, от една страна провокира и стимулира тенденцията за дефанзивно отношение във връзка със съществуването на „вътрешни други“. Същевременно, като реакция и на крайните проявления, дефанзивно непризнаване на „другостта“ от предходни периоди, но и на импулси и стимули от променящата се външна среда, се реактивира тенденцията за признаване, зачитане и включване на „вътрешните други“.

За последното силно допринася и променената външнополитическа ориентация на страната към интеграция в евро-атлантическите структури и ценностното, идейно и политическо влияние на новите притегателни центрове по въпросите за третиране на „другостта“. Заложената в Копенхагенските критерии за членство в ЕС защита на малцинствата се превръща в един от централните въпроси на европейската интеграционна политика с два основни елемента на *conditionality*: задоволителна интеграция на малцинственото население в обществото като условие за демократична стабилност и подписване и ратифициране на международни документи за защита на малцинствата (Gateva, 2015, p. 43). Така в хода на евроинтеграционните процеси на България, проблематиката за „вътрешния друг“ става все по-зависима от външни влияния.

Именно в процеса на присъединяване на България към Рамковата конвенция за защита на националните малцинства на ПАСЕ (РК) [17] за пореден път се проявява напрежението между опасения, свързани с „вътрешния друг“ и импулсите на външната среда за зачитане, признание и съответстващо третиране на „другостта“. Повече от две години след като РК е открита за подписване (през 1995 г.) въпросът за присъединяването на България към

нея не се поставя. Политическите промени от началото на 1997 г. връщат обратно страната в руслото на евроинтеграционния процес и именно в този контекст трябва да се разглежда и присъединяването на страната към Конвенцията. Няма разногласия по разбирането, че като един от най-важните актове на Съвета на Европа, принципно позитивното отношение към нея е безалтернативно.

Дебатите не са „за“ или „против“ самата РК, а как да стане присъединяването към нея [18]. Решение на парламентарно представените политически сили за подписването ѝ е съпътствано от друго важно решение – приемането на конвенцията да бъде придружено с интерпретираща декларация. Предвид важността на РК за обединена Европа, присъединяването към Конвенцията изразява отношение към европейските ценности, заложили в този договор и довели до неговото създаване (Грекова, 2001). В този смисъл с първото решение се заявява цивилизационен и ценностен избор, докато второто отразява дефанзивното отношение към „вътрешния друг“ и цели „напасването“ на РК към българските условия с ограничаване на негативни импликации от приемането ѝ.

Налагането – „отгоре и отвън“ – на специфичен малцинствен дискурс и политики намира специфично проявление в реализирането в България на международната инициатива „Десетилетието на ромското включване 2005-2015 г.“ [19]. През 2012 г. в следствие на приетата година по-рано Рамка на ЕС за национални стратегии за интегриране на ромите до 2020 г. [20] с Решение на НС (01.03.2012 г.) се приема Национална стратегия на РБ за интегриране на ромите. Специфичното в този случай е, че при ромите/циганите в много по-голяма степен отколкото при които и да е други групи „вътрешни други“, „другостта“ се отразява по негативен начин на социалното им и икономическо включване, а промените след края на Студената война водят до нарастващата им маргинализация и гетоизация. Поради това стимулите за търсене на решения на проблемите на ромския „вътрешен друг“ далеч не са само от външната среда. Показателен факт за осъзнаването на тези тенденции и търсене на политически решения не само по външна инициатива е, че няколко години преди обявяването на „Десетилетието“ в България се разработва (с активното участие на много ромски организации) и приема Рамковата програма за равнопоставена интеграция на ромите в българското общество [21].

Резултатите от тези инициативи на национално и международно равнище могат да се обобщят в няколко посоки. Първо, липсва цялостен подход. Макар че са приети и други нормативни документи, свързани с интеграцията и включването на ромите, като цяло се оказва, че „те не са част от общия контекст на интеграционната политика. ... Тези две инициативи – т.е. мерките, които се вземаха в изпълнение на стратегическите документи и

Декадата като че ли вървяха паралелно, въпреки че се изпълняваха от едни и същи организации“ [22]. Второ, в много случаи политиките остават „на хартия“. Не на последно място, липсва адекватно отразяване и разпространение на информация за постигнатото като положителен опит, добри практики и устойчиви решения. Като следствие в българското общество няма разбиране на смисъла на интеграционните политики, а оттук и усещане за успех на тези политики и за постигнати резултати. Поради това (наред и с други причини) се засилват ксенофобските и антиромски настроения в обществото и в политическия и обществен дискурс, а в политически план набират сила партии с ксенофобски послания и дневен ред.

В този контекст е лесно да се загуби автентичността на произтичащите от идеите на Левски разбирания за равноправие и политическо и гражданско участие на всички „други“ и да се поддържа погрешното, но измамно убедително и самоподхранващо се разбиране, че включването и интеграцията на „вътрешните други“ са наложени „отвън-навътре“. Идващите от външната среда проекти и политики еднозначно се интерпретират като заплаха за „нас“ (като общност и като държава), а естествено следващите защитни реакции под формата на ограничителни или агресивно-асимилиционни политики и негативизъм са приемливи и оправдани.

Заклучение

Представеният ретроспективен обзор и анализ на политиките и отношението на българската държава към „вътрешните други“ показват, че от една страна те са предпоставени от политически избори и решения в минали моменти, а от друга – задават бъдеща посока на развитие. Същевременно подобна *path dependency* логика не може да обясни сама по себе си повратите и осцилирането между крайности в политиките и практиките в тази проблематика. От дистанцията на времето развитието на отношението към „вътрешния друг“ изглежда неравномерно, дори зигзагообразно поради въздействието на сложна динамика на (често пъти взаимообвързани) външни влияния и натиск, от една страна, и развитие на вътрешни схващания и позиции, от друга. В този смисъл политиките към „вътрешния друг“ са както отражение на съществуващи обществени нагласи и разбирания, така и задават и формират нагласи и отношения към „вътрешния друг“. По такъв начин вътрешните условия поставят естествени рамки на въздействието и намесата на външни фактори.

Динамиката и взаимодействието между двете изведени тенденции в отношението към „вътрешния друг“ – „инклузивният републиканизъм“ и дефанзивното изключване и/или незачитане – могат да обяснят непоследователността и временните крайности в политиките към „другостта“ в

България. Същевременно тези две тенденции не трябва да се възприемат като взаимно изключващи се. Жизнени и резултатни се оказват политиките, които по някакъв начин съчетават аспекти и от двете тенденции. „Златната среда“ е между неограничена позитивна дискриминация на всякаква „другост“ и категоричното неприемане и незачитане на различията. Макар да са противоречиви и непоследователни, на фона на процесите и събитията в непосредствена близост, политиките към „вътрешните други“ в България не довеждат до насилствен и разрушителен етнически конфликт, нито до деструктивно избуяване на българския национализъм.

След преосмислянето и предефиниране на отношението към „различните“ и „другите“ по време на прехода в България, проблематиката за политиките към „вътрешния друг“ продължава да бъде актуална и значима с появата на нови категории „други“ и очертаването на съвременни разграничения между приемането и изключването на „другостта“.

Бележки:

[1] Различните общности – турска, гръцка и еврейска, имат свои представители в Учредителното събрание, но тъй като са избрани едва двама-трима мюсюлмани, императорският комисар княз Дондуков служебно назначава за представители още десетина турци от „най-благонадежните“. Макар и с външно участие, принципът за равнопоставеност на политическото участие на „вътрешните други“ е зададен още с първите стъпки на Третата българска държава.

[2] Чл. 61 гласи: „Всекой робъ отъ какъвто полъ, вера и народность да бъде, свободенъ става, щомъ стъпи на Българска територия“. Според чл. 40 „Християните отъ неправославно исповедание и друговерците, било природни подданници на Българското Княжество, било приети въ поданство ... ползувать се съ свобода на вероисповеданието си, стига изпълнението на техните обреди да не нарушава съществующите закони“.

[3] По силата на Ньойския договор България поема задължения за гарантиране свободното развитие на живеещите на нейната територия малцинства, като повечето от клаузите са с антидискриминационен и гарантиращ равнопоставеността характер. Конвенцията между България и Гърция от 1919 г. за взаимна и доброволна емиграция се отнася до „етнически малцинства по вяра и език“ – българско в Гърция и гръцко в България. Договорът за приятелство между България и Турция от 1925 г. посочва българско малцинство в Турция и мюсюлманско в България, включващо етническите турци, а също и помаци, татари, черкези и други (Лозанова и Ганев, 1994).

[4] Планът за систематичен геноцид на евреите в контролираните от нацистка Германия територии.

[5] Това, например, е едно от възможните обяснения на политиката на засилени преференции към „турското малцинство” в периода 1951-1959 г., както и активната политика на България по изселническия въпрос в края на 1940-те години (колкото може повече турци да отиват в „Анна-ватан” (майката родина), където да разпространяват социалистическите идеи).

[6] Например проблеми с реституцията в следствие на отмяната на Закона за защита на нацията, както и протичащите тогава процеси на национализация и ограничаване на частната икономика.

[7] Именно като част от мюсюлманите в Родопите, помаците стават обект на масови покръствания (повече или по-малко принудителни) по време на първата Балканска война, както и специфичен обект на дейността на националистическата формация „Родина” в края на 30-те години на XX век (Маринов 2013/а).

[8] Единствените индикатори на съществуването на различия сред населението по тези признаци са непреки: в чл.45, ал.7 е визирано правото на „гражданите от небългарски произход” да изучават „своя език”; фиксираната в чл.53, ал.1 „свобода на вероизповеданията” имплицитно предполага наличието на повече от едно вероизповедание, същият член в ал.3 директно посочва „правото на вътрешно устройство и самоуправление на различните верски общности”.

[9] Първата голяма изселническа кампания е в края на 1940-те години, когато около 150 000 мюсюлмани (основно турци, но и помаци и цигани-мюсюлмани) емигрират в Турция (Бюксеншютц, 2000, с. 168-172) като се прави опит емигриращите турци да бъдат използвани като „троянски кон” за разпространение на комунизма в Турция. През 1968 г. България и Турция сключват спогодба за събиране на разделени от предишни емиграционни вълни семейства, по силата на която над 100 000 души напускат страната за период от 10 години, което се разглежда като възможност за частично „отървяване” от „петата колона”.

[10] Тя се изразява в квотен прием на турски младежи в средни и висши училища, обучение на турски език в основните училища, повишаване на представителството на турците в партийните органи, създаване на Катедра по турска филология в СУ, издаване на периодика на турски език, и други (Бюксеншютц, 2000).

[11] Декларация на Народното събрание на Република България по националния въпрос, (1990), в-к „Работническо дело”, бр. 17 от сряда, 17 януари 1990 г.

[12] „Особеното съдържание” на тази забрана се предопределя от факта, че тя е поставена на един хоризонтален ред със „забраната” за образуване на политически партии, които си поставят за цел насилствено завземане на държавната власт. Поради това забраната за политически партии на ет-

ническа, расова и верска основа) “също има охранителни функции и цели да защити държавата и държавната власт от екстремните последици, които могат да произтекат от развитието на процеса на етническо, расово и/или верско противопоставяне” (Ботушарова, 1993, с. 58).

[13] В същия смисъл е и твърдението от Решение на Конституционния съд, че забраната за политически партии на етническа, расова и верска основа “има охранителни функции и цели да защити държавата и държавната власт от екстремните последици, които могат да произтекат от развитието на процеса на етническо, расово и/или верско противопоставяне” (Решение No 4).

[14] **Решение № 4 от 21 април 1992 г. по к.д. № 1/91 г. по искане за обявяване противоконституционността на Движението за права и свободи и за установяване на неизбираемост на народните представители от 36-ото Народно събрание, избрани с листата на Движението за права и свободи в изборите на 13 октомври 1991 г. (Обн., ДВ, бр. 35 от 28 април 1992 г.)**

[15] Особено мнение на съдиите от Конституционния съд Младен Данаилов, Нено Неновски, Милена Жабинска, Любен Корнезов, Пенчо Пенев и Александър Арабаджиев по Конституционно дело No 1/1991 г.

[16] През 2005 г. тогава новосъздадената националистическа партия „Атака“ получава още с първото си явяване на избори близо 400 000 гласа и 21 депутатски места. Според лидерите ѝ „Атака“ е антипод на етническата ДПС, която е възприемана като турска, антиконституционна и сепаратистка организация.

[17] *Framework Convention for the Protection of Nationall Minorities and Explanatory Report*, CE, B3 / H (94) 10, Council of Europe, Strasbourg, 1994

[18] Стенограми от пленарни заседания (1999), Тридесет и девето извънредно заседание, София, четвъртък, 18 февруари 1999 г., <https://www.parliament.bg/bg/plenaryst/ns/6/ID/1461>

[19] „Десетилетието“ е международна инициатива, обединяваща националните правителства на 12 държави (Босна и Херцеговина, Черна Гора, Македония, Албания, България, Румъния, Сърбия, Хърватия, Унгария, Испания, Словакия и Чехия), международни правителствени и неправителствени организации (СБ, Институт „Отворено общество“ в Будапеща, ПРООН, СЕ, ОССЕ и др.), както и представители на ромското гражданско общество, за подобряване на социално-икономическото положение и социалното включване на ромите. Четири области са приоритетни – образование, здравно състояние, заетост и жилищни условия, а по идея напредъкът се проследява с количествени критерии. Задачата на „Десетилетието“ е да координира политиките като събере на едно място изследванията, планирането на дейността и изпълнението.

[20] Рамка на ЕС за национални стратегии за интегриране на ромите до 2020 г., на адрес <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/BG/TXT/?uri=celex:52011DC0173>

[21] Рамкова програма за интегриране на ромите в българското общество (2010-2020 Г.). На адрес <http://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=609>, одобрена от МС на 22.04.1999 г.

[22] Думите са на Георги Кръстев, експерт по въпросите на ромската интеграция в Националния съвет за сътрудничество по етническите и интеграционните въпроси в периода 2006-2013 г. Интервю за Сдружение за човешки права „Маргиналия“ (на адрес <https://www.marginalia.bg/analizi/desetiletie-na-romskoto-vklyuchvane-uspeh-ili-proval/>, последен достъп декември 2018 г.).

Референции:

Бакалова, М. (2000), „Проблемът ‘малцинствени права’ и нормативното му регулиране в България”, в Дайнов, Е., Д. Кюранов и Л. Александриева (ред.), Книга на промените..., Со-фия: ЦЛС, ЦСП, с. 177-227

(Bakalova, M. 2000. “Problemat ‘maltsinstveni prava’ I normativното mu regulirane v Bulgaria”. v Dainov, E., D. Kyuranov i L. Aleksandrova (red.), Kniga na promenite..., Sofia, CLS, CSP, s. 177-227)

Балев, И. (2014), „Непризнатите” преброявания в историята на българската статистика”, в сп. Статистика, бр. 2/2014, достъпно на spisaniestatistika.nsi.bg/page/download.php?articleID=78, (последен достъп октомври 2018 г.)

(Balev, I. 2014. “Nepriznatite” prebroyavania v istoriyata na balgarskata statistika”, v sp. Statistika, br. 2/2014, dostapno na spisaniestatistika.nsi.bg/page/download.php?articleID=78, posleden dostap oktomvri 2018 g.)

Ботушарова, С. (1993), Конституционно право. Конституцията на Република България и ак-тове по прилагането ѝ, КА-ЛКА, София

(Boutusharova, S. 1993. Konstitutsionno право. Konstituciyata na Republika Bulgaria i aktovete po prilaganeto i, KA-LKA, Sofia)

Бюксеншютц, У. (2000), Малцинствената политика в България. Политиката на БКП към ев-реи, роми, помаци и турци (1944-1989), IMIR, София

(Bjuksenshutz, U. 2000. Maltsinstvenata politika v Bulgaria. Politikata na BKP kam evrei, romi, pomatsi i turtsi (1944-1989), IMIR, Sofia)

Германов, С. (2012), Македонският въпрос 1944-1989. Възникване, еволюция, съвременност, Македонски научен институт, София

(Germanov, S. 2012, Makedonskiyat vapros 1944-1989. Vaznikvane, evolyuitsia, savremennost, Makedonski nauchen institute, Sofia)

Грекова, М. (2001), Малцинство: социално конструиране и преживяване. София, КиХ (Grekova, M. 2001. Maltsinstvo: sotsialno konstruirane i prezhivayavane. KiH, Sofia)

Груев, М. и А. Калъонски (2008), Възродителният процес. Мюсюлманските общности и ко-мунистическият режим. Институт за изследване на близкото минало, Сиела, София

(Gruev, M. i A. Kalyonski. 2008, Vazroditelniyat protses. Myusyulmanskite obshtnosti i komunis-ticheskiyat rezhim, Siela, Sofia)

Лозанова, Ц. и М. Ганев (1994), Международни договори на България (том I. Двустранни до-говори; том II. Многостранни договори), Алма ЕООД, София

(Lozanova, Ts. i M. Ganev. 1994, Mezhdunarodni dogovori na Bulgaria. Tom I. Dvustranni dogovori; Tom II. Mnogostranni dogovori, Alma EOOD, Sofia)

Маринов, Ч. (2013/б), „От „интернационализъм“ към национализъм” – част 2, в Либерален преглед, достъпно на <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2133-int-nat-2>, (последен достъп октомври 2018 г.)

(Marinov, Ch. 2013/б, “Ot internatsionalizam kam natsionalizam” – chast 2, v Liberalen pregled, dostapno na <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2133-int-nat-2>, posleden dostap oktomvri 2018 g.)

Маринов, Ч. (2013/а), „От „интернационализъм“ към национализъм” – част 1, в Либерален преглед, достъпно на <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2133-int-nat-2>, (последен достъп октомври 2018 г.)

(Marinov, Ch. 2013/а, “ Ot internatsionalizam kam natsionalizam ” – chast 1, v Liberalen pregled, dostapno na <http://www.librev.com/index.php/discussion-bulgaria-publisher/2133-int-nat-2>, posleden dostap oktomvri 2018 g.)

Методиев, В. и Л. Стоянов (1990), Български конституции и конституционни проекти. ИК „Петър Берон“, София

(Metodiev, V. i L. Stojanov. 1990, Balgarski Konstitutsii I konstitutsionni proekti, IK Petar Beron, Sofia)

Петков, К. и Г. Фотев (1990), Етническият конфликт в България 1989, Институт по социоло-гия към БАН, София

(Petkov, K. i G. Fotev. 1990, Etnicheskiyat konflikt v Bulgaria 1989, Institut po sotsiologia kam BAN, Sofia)

Петров, В. (2011), „Малко известно: Щрихи от 16-те преброявания на населението в Бълга-рия“, в-к Борба от 10.02.2011, достъпно на <https://www.borbabg.com/2011/02/10/>, (последен достъп октомври 2018 г.)

(Petrov, V. 2011, “Malko izvestno: shtrihi ot16-te prebroyavaniya na naselenieto v Bulgaria”, v-k Borba ot 10.02.2011, dostapno na <https://www.borbabg.com/2011/02/10/>, posleden dostap oktomvri 2018 g.)

Танева, А. (2003), „Спасяването на евреите в България – 60 години по-късно“, достъпно на www.csd.bg/fileSrc.php?id=10000 (последен достъп октомври 2018 г.)

(Taneva, A. 2003, “Spasyavaneto na evreite v Bulgaria – 60 godini po-kasno”, dostapno na www.csd.bg/fileSrc.php?id=10000, posleden dostap oktomvri 2018 g.)

Унджиев, И. и Н. Кондарев (1987), Свята и чиста република: избрани страници от писма на Васил Левски. София, “Наука и изкуство”
(Undzhiev, I. i N. Kondarev. 1987. Svyata i chista republika: izbrani stranitsi ot pisma na Vasil Levski, Sofia, Nauka i izkustvo)

Хаджийски, И. (2012), „Депортацията на евреите от Беломорието, Вардарска Македония и Пиротско и спасяването на евреите от Дупница и Кюстендил”, в сп. Обектив, бр. 215 от 21 декември 2012 г., Достъпно на [http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_\(1\).pdf](http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_(1).pdf) (последен достъп октомври 2018 г.)

(Hadzhiyski, I. 2012, Deportatsiyata na evreite ot Belomoriето, Vardarska Makedoniya i Pirotsko I spasyavaneto na evreite o Dupnitsa i Kyustendil. V sp. Obektiv, br. 215 ot dekemvri 2012, dostapno na [http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_\(1\).pdf](http://www.bghelsinki.org/media/uploads/obektiv/17_deportatsiata_na_evreite-ivan_hadjiiski_(1).pdf), posleden dostap oktomvri 2018 g.)

Христов, И. (2017), Публичният образ на Васил Левски. Медийни полемики и обществени дебати, Зов Комерс, София

(Hristov, I. 2017, Publichniyat obraz na Vasil Levski. Mediyni polemiki i obshtestveni debati, Zov Komers, Sofia)

Bakalova, M. (1999), “The Bulgarian Ethnic Model: Legal Framework and Policy Aspects”, in de Keersmaecker, G., P. Makariev (eds.), Bulgaria-Facing Cultural Diversity, Sofia: IPIS, ACCESS, pp. 11-28

Bakalova, M. (2006), “The Bulgarian Turkish Names Conflict and Democratic Transition”, in Innovation: The European Journal of Social Science Research, Vol. 19, Nos ¾, pp. 233-246

Gateva, E. (2015), European Union Enlargement Conditionality. Series: Palgrave Studies in European Union Politics, Publisher: Palgrave Macmillan UK

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА И „ВЪТРЕШНИЯТ ДРУГ”

Резюме

В изследването се разглежда в развитие проблематизирането на релевантния „вътрешен друг” в модерната българска държава. Авторската теза е, че от нейното създаването до наши дни в отношението и политиката към „вътрешния друг” се сблъскват две тенденции – произтичащата от идеите на Левски линия на „инклузивен републиканизъм” и линията на дефанзивно непризнаване и/или изключване на „вътрешните други”, а динамиката между тях в голяма степен се предопределя от активното въздействие и роля на външни фактори от идеологическо и политическо естество. Ретроспективният обзор и анализ разкрива, че отношението към „вътрешния друг” е неравномерно, дори зигзагообразно поради въздействието на сложен комплекс от външни влияния и вътрешни схващания и позиции. Двете тенденции не трябва да се възприемат като взаимно изключващи се, защото жизнени и резултатни се оказват политиките, които по някакъв начин съчетават аспекти и от едната, и от другата.

Ключови думи: вътрешна/външна политика, етно-конфесионални различия, идентичностна/малцинствена политика

JEL: N440, K100, H110

THE BULGARIAN STATE AND THE “INNER OTHER”

Maria Bakalova*

Abstract

The study examines the problem of the relevant “internal other” in the modern Bulgarian state. The author’s thesis is that from the creation of the third Bulgarian state to present days the attitude and the politics towards the “internal other” reveals two opposing trends – the “inclusive Republicanism” stemming from Vassil Levski’s ideas, and the defensive non-recognition and/or exclusion of “internal others”. The dynamics of these trends depends on the active impact and the role of external factors of ideological and political nature. The retrospective review and analysis reveals that the development of attitudes towards „the internal one“ is uneven, even crisscrossing because of the complexity of interdependent external influences and inner perceptions and positions. The two tendencies should not be considered mutually exclusive, because vital and effective appear to be policies that combine aspects of both tendencies.

Key words: interior/foreign policy, ethnic and confessional differences, identity/minority politics.

JEL: N440, K100, H110

* Maria Bakalova, Assoc. Prof., PhD, Department of International Relations, UNWE, email: bakalova@unwe.bg